УДК 821.512.122

И.Г. Закирова,
С.Б. Даутова

НУРЛАН САНЖАРНЫҢ «КӨТЕЛМӘГӘН КУНАК – ҖҮЧИ» РОМАНЫ: тарихи образлар һәм аларның заманча интерпретациясе

В статье рассматривается роман казахского писателя, кинодраматурга Нурлана Санжара «Неожиданный гость – Джучи», опубликованный в 2019 году в Алматы. Роман основан на исторических источниках. Через образы двух великих женщин – матери Чингисхана Оэлун и его первой жены Борте описываются сложные события того времени. Автор по-новому объясняет события, старается раскрыть тайны, связанные с историей той эпохи. Образ Джучи автор стремится раскрыть как идеального правителя. Однако образ, несмотря на название романа, ни только не является главным, но и полностью не раскрыт, описывается фрагментарно, отдельные описываемые события не характеризуют Джучи хана как полководца и тем более как личность. Не описаны в романе отношения Джучи-хана с его сыном Бату, другими детьми, его отношения с женщинами, женами, даже с его матерью Борте.

Ключевые слова: исторический роман, Золотая Орда, Нурлан Санжар, Джучи хан, Чингиз хан.

The article examines the novel «The Unexpected Guest – Jochi» by the Kazakh writer and film playwright Nurlan Sanzhar, published in 2019 in Almaty. The novel is based on historical sources. Through the images of two great women – Genghis Khan's mother Hoelun and his first wife Borte, the complex events of that time are described. The author explains the events in a new way and tries to reveal the secrets associated with the history of that era. The author seeks to reveal the image of Jochi as an ideal ruler. However, the image, despite the title of the novel is not only not the main one but also not fully disclosed, it is described in fragments, the individual events described do not characterize Jochi Khan as a commander much less as a person. The novel does not describe the relationship of Jochi Khan with his son Batu, other children, his relationships with women, wives, even with his mother Borte.

Keywords: historical novel, Golden Horde, Nurlan Sanzhar, Jochi Khan, Genghis Khan.

Алтын Урда ханнары династиясенә нигез салган Җүчи хан, Чыңгыз ханның олы улы, Шәрык чыганакларында Җочи, Җучи, Җүчи, Йочи, Жошы, Туши, Души, Тоссук хан исемнәре белән мәгълүм. Җүчиның гомер еллары төгәл билгеле түгел, ул якынча 1180/82–1225/26 елларда яшәгән. Ул – Алтын Урда тарихында иң каршылыклы һәм харизматик фигураларның берсе. Тарихи чыганаклар аны батыр сугышчы һәм атаклы гаскәр башлыгы буларак тәкъдим итә, серле үлемен тасвирлый. XIII гасырга караган «Юань-чао би-ши»дә һәм язма чыганакларда аның тууы, тормышы, атасы һәм туганнары белән мөнәсәбәте бәян ителә. Аларда Җүчиның шәхесе төрле тарихи

ракурсларда сурәтләнә: полководец, дипломат һәм үз олысының беренче ханы. Шул ук вакытта, атасы Чыңгыз хан һәм улы Бату хан белән чагыштырганда, ул күпмедер дәрәҗәдә күләгәдә кала. Бу – матур әдәбиятка да кагыла, аның Алтын Урдада идарә иткән нәсел варисларына багышланган әдәби әсәрләр шактый. Чыңгыз хан, Җүчи династиясеннән Бату, Бәркә һәм башкаларның сәяси биографияләре буенча тарихи романнар басылып чыга. Бу җәһәттән Җүчинең тормыш юлына, сәяси эшлекле һәм хөкемдар буларак эшчәнлегенә тиешле игътибар бирелми. XIII гасырның беренче чирегендә – Yeke Mongγol Ulus барлыкка килгән вакыттагы тарихи вакыйгаларда Җүчи хан зур роль уйный, ул гаскәр башлыгы буларак Чыңгыз хан гаскәренең барлык хәрби кампанияләрендә катнаша. Җүчи олысының барлыкка килүе XIII гасыр башында Чыңгыз хан империясе оешу белән турыдан-туры бәйләнгән.

Алдарак Алтын Урда тарихы һәм шәхесләре тарихи чыганакларда һәм фольклорда яктыртылса, соңрак бу тема тарихи романнарга күчә. Язучылар тарихи вакыйгаларны документаль характердагы язма чыганакларга, елъязмаларга, сәяхәтнамәләргә таянып бәян итә. Әмма бу чыганаклар тарихи темага әдәби әсәр иҗат итү өчен нигез булган очракта да, үткән заман турында җитәрлек мәгълүмат бирмиләр. Тарихи роман жанрының үзенчәлекләреннән берсе – үткәнне әдәби чаралар ярдәмендә сурәтләү. Язучы үз эшендә файдаланган фактик материалны, шул вакыйгаларны, чорның вазгыятен, яшәеш-көнкүрешне мөмкин кадәр тулырак һәм тирәнтенрәк ачу өчен, иҗади тулыландыра. Шул рәвешле, бу төр әсәрләр тарихи фактларның һәм иҗади башлангычларның синтезын тәшкил итәләр. Әдәби әсәрләр, беренче чиратта, кеше характерын сурәтләүгә игътибар бирәләр. Һәр чор һәм тарихи шәхес мәдәни-тарихи, иҗтимагый-сәяси һәм фәнни парадигмалар белән үзара бәйләнештә өйрәнелә, шуңа бәйле рәвештә тарихи чор, кеше/шәхес турында билгеле бер күзаллау белән характерлана.

Казакъ язучысы, кинодраматург Нурлан Санжарның бер-бер артлы дөнья күргән ике романы да – «Көтелмәгән кунак – Җүчи» (2019) һәм «Бату-хан» (2021) – тарихи язма чыганакларга нигезләнеп иҗат ителгән. Әлеге әсәрләрне шушы чыганакларның, төгәлрәге, аларда тасвирланган вакыйгаларның яңача интерпретациясе дип карарга мөмкин. Бу мәкаләдә әдипнең «Көтелмәгән кунак – Җүчи» романын тикшерәбез.

«Көтелмәгән кунак – Җүчи» романында ыру-кабиләләр арасындагы бәрелешләр, аерым халыкларны юк итү кебек зур тарихи вакыйгалар да, берничә кеше арасындагы мөнәсәбәтләр дә чагыла. Бу – Тимучинның беренче хатыны Бөртәне мәркәт кабиләсе урлап китеп, аннан кайтканда хатынның йөкле булуы һәм әсирлектән соң туган баланың атасы кем булу турындагы сорауның җавапсыз калуы; Тимучинның атасының анасы Ван ханга кеш тун бүләк итүе; Тимучинның кардәше Чагатай белән каршылыгы, Өүләннең сугыш ятимнәрен тәрбияләве, Таян ханның үги анасы Гурбесуның Ван ханның

башын олылау ритуалы, найманнарның үз эчендәге таркаулыгы һәм монголларның аларны тар-мар итүе, Җучинең Сыгнак шәһәрен яулап алуы һәм ау вакытында үлүе. Автор тарихи чыганакларга таянып, Җучи образын яңача ачарга омтыла, басып алу сугышларының фаҗигасын, Җучи олысы төзелгән чорны тасвирлый. Нурлан Санжар, Алтын Урданың мәгълүм шәхесе Җучи, аның анасы Бөртә, әбисе Өүлэн образлары, алар белән бәйле вакыйгаларны сурәтләү аша, укучының игътибарын намус, кешелеклелек, шәфкать кебек кыйммәтләрне ачуга юнәлтә. «Көтелмәгән кунак – Җучи» романының эчтәлеге дә шушы проблемаларны сәнгатьчә аңлатуга багышлана.

Автор романның Чыңгыз ханның анасы турында «Ана теле» дигән киносценарий язу идеясеннән башлануын әйтә [Танкаева]. Җыелган материал күп булып, эш барышында ул роман булуга дәгъва кыла. Әмма бу материал, нигездә, Чыңгыз ханның анасы Өүлэн (Өүлэн монг. / Оэлун рус.) һәм Чыңгыз ханның хатыны Бөртә турында булып, романның исеменә чыккан Җучи образы икенче планда кала. Гомумән, Нурлан Санжар романда хатын-кыз образларына зур игътибар бирә, кечкенә кыздан башлап гомеренең ахырына җиткән өлкән яшьтәге ана – һәрберсе хатын-кыз образының берәр сыйфатын ачуга хезмәт итә.

Нурлан Санжар ана теле образын «Көтелмәгән кунак – Җучи» романының лейтмотивы итеп калкыта. Әсәрдәге вакыйгалар шушы образ ярдәмендә аңлатыла, ул әсәрнең төп идеясен дә ача. Ана теле – ул туган тел, әмма ата теле түгел, тәрбияләп үстергән ананың теле, балага тәрбия, тормыш кануннары, рухи кыйммәтләр шушы тел ярдәмендә сеңдерелә. Ягъни шәхес формалашуда төп рольне ана уйный. Халык булсын өчен – ана теле кирәк, дәүләтнең нигезе – ана теле булган халык. Әмма телне дә, рухны да хатын-кыз, ана саклый. Бу фикер белән тулысынча килешеп тә, романның нинди телдә язылуын игътибарсыз калдырсак, дөрес булмас иде. Автор, ана теленең әһәмиятен һәм ролен дәүләтчелек нигезе белән бәйләгән романын рус телендә язуы белән нәрсә әйтергә тели икән? Икеле стандартлар, бер-берсенә туры килмәгән, хәтта инкяр иткән күренешләр романның башыннан ахырына кадәр дәвам итә.

Романның төп герое Тимучинның анасы Өүлэннең прототибы – тарихи Өүлэн, чыгышы белән монголларның коңгырат ыруына караган олхонут кабиләсеннән булып санала. Коңгыратлар (кунграт / унгират / кунгират / хонгхират / хонгират / хунгират) монгол халыкларының бер ыруы булып, соңрак төркиләр этногенезында да катнаша. Нурлан Санжар, коңгыратларны – төрки кабилә, үзенең героен да төрки чыгышлы итеп күрсәтә, геройның исемен дә төркиләштерергә омтыла. Шул рәвешле, Өүлэннең туган теле төрки тел булып чыга, Өүлэн белән монгол Есугейдән туган Тимучин да ярым төрки, ярым монгол була. Төрки телле Өүлэн балаларына да үзенең ана телен өйрәтә [Санжар, с. 73]. Чыңгыз ханның һәм аның балаларының теле турында бәхәсләр дәвам итә. Нурлан Санжарның бу бәхәсне үзенчә хәл итүе,

тарихи чыганаклар белән расланмаган очракта да, гипотеза буларак яшәргә, әлбәттә, хаклы.

Өүлэн, бер яктан, телне, тел аша халыкның рухын саклаучы ана буларак тасвирланса, романда аның зирәклек, шәфкатьлелек һәм мәрхәмәтлелек кебек сыйфатлары да ачыла. Безнең көннәргә кадәр сакланган язма чыганаклар буенча, Чыңгыз ханның әнисе яу вакытларында юк ителгән ыру-кабиләләрнең исән калган ятим балаларын тәрбияли. «Юань-чао би-ши» дә Өүлэннең үз балаларыннан башка, мәркәт кабиләсеннән Кучу, тайчиутлар кабиләсеннән Кокочу, татарлардан Шикикан-Хутуху һәм җүрхиннәрдән Бороуле исемле дүрт ятим ир бала үстерүе турында мәгълүмат теркәлгән. Өүлэн тәрбияләгән бу балалар соңрак Чыңгыз хан гаскәрендә нойоннар, ягъни югары хәрби җитәкчеләр булалар һәм ул төзегән империядә төп урыннарны билиләр. Шулай итеп, Өүлэн монгол халкының гуманизм, ана мәхәббәте, батырлык символына әверелә.

Нурлан Санжар Өүлэннең тагын бер сыйфатын ассызыклый: бу аның улы Чыңгыз белән гаять якынлыгы, улына һәрвакыт киңәшләре белән ярдәм итүе. Зирәк ана улының бөек хөкемдар булып җитешүендә, үзәкләштерелгән дәүләт төзүдә, бер дәүләт кысаларында төрки кабиләләрнең һәм монголларның берләшүендә үзеннән зур өлеш кертә. Чыңгыз хан таркау кабиләләрне берләштереп, бердәм законнар булдыра, административ реформа үткәрә, салымнар системасын, ясакның тиешле күләмен билгели, аны җыю өчен административ үзәкләр оештыра. Өүлэн кабиләләрне тынычландыру сәясәте алып бара, башка кабиләләр белән элемтәләрне үстерә. Булачак хөкемдарның уңышлары нәкъ ананың зирәк киңәшләренең нәтиҗәсе буларак аңлатыла. Мәсәлән, романда Өүлэннең үзенә кодалары, Тимучинның хатыны Бөртәнең аналары бүләк иткән кара кеш тунны, мөнәсәбәтләрне яхшырту һәм үз ягына тарту өчен, керәитләр ханы Тогурулга бүләк итүе тасвирлана [Санжар, с. 143].

Нурлан Санжар үзенең романында «Юань-чао би-ши»дә бирелгән мәгълүматны яңарта. Ул яу үткән җирләрдән Өүлэннең исән калган балаларны эзләп йөрүен, коткаруын, аларны тәрбияләвен тасвирлый. Бу эшне, Тимучин өйләнгәннән соң, Бөртә дә дәвам итә. Өүлэн сугышның бөтен фаҗигасын аңлый, әмма сугыш – ирләр эше, хатын-кызныкы – бала табу, аны үстерү, тәрбияләү, ди ул, килене Бөртәне дә, башкаларны да сабырлыкка өндәп [Санжар, с. 62]. Ул Чыңгыз хан кырып узган кабиләләрнең исән калган балаларын коткарып, бераз булса да улының да гөнаһларын киметергә дә омтыла. Икенче яктан, әлеге исән калган балалардан, Нурлан Санжар язганча, беренче булып һөҗүмгә барачак, күпме кешене һәлак итәчәк, сугышларда үзләре дә беренчеләрдән булып үләргә тиешле каа-саклар, ягъни сугышчылар тәрбияләнә, аларны коткару бик шартлы була. Шул рәвешле, Өүлэн, бер яктан, үтерү-яуны кабул итмәсә, икенче яктан, үзе дә үтерер һәм үтерелер өчен сугышчылар үстерә.

Нурлан Санжар романда казакъ этнонимын һәм халыкның этногенезын аңлатырга омтылып, үз интерпретациясен тәкъдим итә. Ул казакъ сүзенең килеп чыгышын каа-сак дигән ике компоненттан торган лексема белән бәйли. Автор аңлатуынча, монгол телендәге *каа* компоненты *бөек* дигәнне аңлата, төрки телдәге *сак* сүзе *сугышчы* дигән мәгънәгә ия. Романда каа-сакларның сугыш балалары, монгол сугышчыларының төрки хатын-кызларны көчләүдән туган балалар булуы бәян ителә. Әмма зур бер этносның башын сугыш һәм көчкә бәйләү белән килешүе кыен.

Романда Җүчи, әсәрнең исеменә чыгуы белән, төп герой булырга дәгъва белдерсә дә, ул Өүлэн һәм Бөртә күләгәсендә кала. Автор Җүчинең тууын бәян иткән тарихи чыганакларга таянып, аның Тимучинның баласы булмавын, ә Бөртә әсирлеккә төшкәннән соң тууын яза. Тимучинның хатыны Бөртәгә булган ихтирамы, мәхәббәте, бу баланы үзенеке дип танырга көч бирсә дә, ул күпләр, хәтта үзенең кардәшләре өчен дә «мәркәт әсирлеге кунагы» булып кала. Роман Җүчинең үлеме белән бәйле вакыйганы алдан уйланылган һәм әзерләнгән тозак буларак аңлата.

Нурлан Санжар Җүчине мәрхәмәтле, гадел шәхес һәм хөкемдар буларак күрсәтергә омтыла. Тарихи чыганаклар да аның Чыңгыз ханның басып алынган халыкларга каршы мәрхәмәтсезлеген кабул итмәве турында язалар.

Җүчинең атасы белән мөнәсәбәте дә романда ахырына кадәр ачылып бетми.

Романда шактый катлаулы тарихи вакыйгалар тасвирлана, алдан хәзерлеге булмаган укучы әлеге вакыйгаларда югалып калачак. Күпсанлы геройлар, аларның исемнәре, топонимнар, яу-сугышлар буталчыклык тудыра.

Автор геройлар барасы юлларның озын булуын хәбәр итә, ләкин вакыт һәм пространство аралыгы күрсәтелми, тарихи вакыйгалар еш кына аерым эпизодлар буларак килеп керә, аларның гомуми масштабы билгеләнми. Автор хикәяләүне бер пункттан икенчесенә күчерә, табигать күренешләре һәм сезоннар алмашыну тасвирланмый, геройларның психологик халәте тиешенчә ачылмый. Мондый вакыт-урын һәм ераклык характеристикаларын исәпкә алмау, тасвирлауда детальләштерүнең системалы булмавы, ягъни абстракт хронотоп – тарихи романнарга түгел, халык эпосы өчен характерлы үзенчәлек. Нәтиҗәдә тасвирланган вакыйгаларның асылын, дәвамлылыгын бары тик читләтеп кенә ачыкларга мөмкин.

Романда аерым сүзләр дә һәрвакыт урынлы кулланылмаган, ягъни сурәтләнгән чорга яки күренешләргә туры килмиләр. Мәсәлән, автор шаман җыры буларак рус телендә биргән текстта шәмчырак дигән сүз бар:

У тюрков есть камень смыслов,
Он зовется Шамчирак [Санжар, 2019, с. 91].

Бу сүзнең беренче компоненты төрки телләргә фарсы شمع (šamʾ) һәм гарәп телләре аша شمع (šamʿ) кереп, ислам дине аша таралган очракта да, аңа кадәр үк предметы белән бергә үзләштерелгән очракта да, гаҗәеп тотрыклылык саклаган борынгы йола текстларына керүе шикле. Мондый төгәлсезлекләр, әлбәттә, романның тарихилыгына хилафлык китерә.

Нурлан Санжарның «Көтелмәгән кунак – Җүчи» романы тарихи вакыйгаларга нигезләнеп язылган әсәр. Аның нигезен тарихи чыганаклар тәшкил итеп, язучы бу вакыйгаларны яңача аңлатырга, тарихның ачылмый калган сорауларына җавап табарга тырыша. Автор Җүчи образын бары уңай яктан, идеал хөкемдар буларак сурәтләргә омтыла. Шул ук вакытта бу омтылыш Чыңгыз ханның башка балаларын, бигрәк тә икенче улы Чагатайны, тискәре яктан гына күрсәтүгә китерә. Тарихның үз закончалыклары бар, шуңа күрә дә тарихи шәхесләрне дә, вакыйгаларны да берьяклы гына ачу, тарихның ачылмаган сорауларына катгый җавап бирергә омтылу уңышка илтми. Әмма яшь буынга тарихи вакыйгаларны җиткерү, ватанпәрвәрлек хисе тәрбияләү ягыннан, әлбәттә, роман фәкать уңай яктан гына бәяләнә ала.

Әдәбият

Санжар Нурлан. Нежданный гость – Джучи. Алматы: Meloman Publishing, 2019. 272 с.

Санжар Нурлан. Бату-хан. Алматы: Meloman Publishing, 2021. 330 с.

Танкаева Гульнар. Баллада о матери Чингисхана. URL: https://forbes.kz/life/afisha/ballada_o_materi_chingishana (мөрәҗәгать көне: 2.09.2023).

Публикация статьи осуществлена в рамках выполнения научно-исследовательского проекта AP0 9261068 «Идея государственности и концепция исторической личности эпохи Золотой Орды в контексте художественной литературы».

Мәкалә «Әдәбият контекстында Алтын Урда чорының дәүләтчелек идеясе һәм тарихи шәхесе концепциясе» AP0 9261068 фәнни-тикшеренү проектын үтәү кысаларында әзерләнде.

Закирова Илсөяр Гамил кызы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге баш фәнни хезмәткәре

Даутова Сауле Баттал кызы,
филология фәннәре докторы, Казакъ милли педагогия университеты профессоры